

Egy címével is beszédes album

„OH AZ ECSET NAGY SZÓNOK!”

JAN MATEJKO ÉS A MAGYAROK

A Párizsi Világkiállítás megtekintésére tartó II. Sándor cár, mielőtt 1867. május 17-én elhagyta volna Oroszországot, a porosz–orosz határállomáson Verzsbolovóban aláírt egy amnesztiarendeletet, amely az 1863/64-es lengyel szabadságharc Szibériába száműzött résztvevőire vonatkozott. Az orosz uralkodó ezzel a nyugat-európai, elsősorban francia közvéleményben akart rokonszenvet kelteni maga iránt. A közkegyelem azonban nem vonatkozott azokra, akik „gyilkosságokban, gyújtogatásokban részt vettek”. Ez a kitétel kísértetiesen emlékeztet az ENSZ nyomására 1963-ban kiadott ún. „nagy amnesztiára”, amely – az apróbetűs rész szerint – nem vonatkozott azokra, akik „megszámíthatatlan számú gyilkosságokban vagy gyilkossági kísérletekben”, tehát a harcokban részt vettek. Így maradt továbbra is több mint százötven elítélt Kádár börtöneiben, azok, akik kívül estek a nemzetközi figyelem reflektorfényén.

E megkötések ellenére a dokumentum aláírásával az orosz uralkodó a számkivetettek nagy részének visszaadta a szabadságát. Köztük több tucat magyarnak is, azoknak, akik 1863-ban az Orosz Birodalomban hazájuk helyreállításáért felkelt lengyelek segítségére siettek. Igaz, érdekükben a kiegyezéssel létrejött Ausztria–Magyarország diplomáciai lépéseket is tett. Így került haza többek között a kaposi Baráth János, a nagymarosi Gyurina István, az iglói Jantner Sámuel, a szolnoki Koller Ambrus, az Eperjes környéki Kovács János, az Árva megyei Bobróból származó Kövény Fülöp, a nyíregyházi Lányi Antal, a soproni Medveczky Zsigmond, a pécsi Molnár József, a késmárki Scholtz János, a dombóvári Scholz József. E neveket azért tartom szükségesnek az alább ismertetett könyv margóján felsorolni, mivel a Világszövetség „barguzinistái” éppen a II. Sándor cár amnesztiarendeletének köszönhetően hazatért magyarokban 1849-ben elhurcolt honvédeket, Petőfi bajtársait igyekeznek látni és láttatni. (Kövény Fülöp két éves, Medveczky Zsigmond öt éves volt 1849-ben!) Találunk olyan magyar hazatértet, aki valóban részt vett az 1848/49-es szabadságharcban: a rétyi Székely János huszárcapitány. Ő a Honvédségélyezési Alapnak címzett 1869. április 13-án kelt beadványában a következőket írja: „1863-ban a lengyelek szabadságharcában vettem részt. Balszerencsém akként intézte, hogy az oroszok fogságába esvén, Szibériába hurcoltattam, hol 5 évig tartó legiszonyatosabb rabságot kellett kiállnom.” A lengyel szabadságharc önkénteseként Scholz József egykori honvédfőhadnagy is 1864 januárjában sebesülten esett orosz fogságba, s került Szibériába.

A szentpétervári osztrák–magyar nagykövetség nemcsak a száműzött magyarok ügyében járt el, hanem azoknak a galíciaiaknak az érdekében is szót emelt, akik határon túli nemzettársaikhoz csatlakozva estek áldozatul a megtorlásnak, s kerültek Szibériába az 1863/64-es szabadságharc idején. Több száz galíciai lengyel nyerte vissza ennek révén a szabadságát, s térhetett vissza szülőföldjére. Hazatérésük és otthoni megkapaszkodásuk anyagi támogatására a krakkói Irodalmi Társaság segélyező bizottságot hozott létre. A *Czas* című krakkói napilap 1868 tavaszán rendszeresen tudósított a Szibériából hazatérőkről s az ily módon segélyezettekről.

Májusban azonban arról adott hírt a bizottság Lipiński nevű elnöke, hogy a jótekonysági szervezet anyagi források híján rövidesen kénytelen lesz beszüntetni tevékenységét és feloszlalni magát. Néhány nap elteltével, május 31-én azonban Lipiński elnök úr arról értesítette a szerkesztőséget, hogy, „ismert művésznünk befejezvéen most ama képét, amelyet eddigi munkái között a legjobbban tart, azt két hétre kiállítja, s a megtekintéséért befolyt összeg kétharmadát Szibériából hazatérő honfitársaiknak megsegítésére, harmadát pedig az Irodalmi Társaság támogatására ajánlja fel.”

Az elnök felhívja a város lakóit, hogy „a művészi világunkban ismert tiszteletreméltó festő” művét minél nagyobb számban tekintsék meg, már csak „jótétemény céljából” is. A felhívás nem maradt visszhangtalan, a Tudomány Barátainak Társasága termében kiállított festményre valóban tömegek voltak kíváncsiak. A *Czas*ban június 7-én közzétett beszámolóból azt is megtudhatjuk, hogy Jan Matejko *Zsigmond Ágost és Barbara Radziwiłł találkozására Vilnába – Előérzet* című festményét állították ki.

Zsigmond Ágost Izabella bátyja, s így Szapolyai János magyar király sógora 1530-tól apjával, I. (Öreg) Zsigmonddal közösen kormányozta a Lengyel Királyságot és a Litván Nagyfejedelemséget. 1547-ben szülei és a királyi tanács akarata ellenére feleségül vette „rangon aluli” litvániai szerelmét, Barbara Radziwiłłt, akit, mit sem törődve a tiltakozásokkal, 1550 végén királynévá koronáztatott. A terebélyesedő botrányra az tett pontot, hogy Barbara fél év múlva meghalt. A maga korában nagy vihart kavart kapcsolat számos lengyel író, költő, festő, filmrendező, történész megihletett. Ezzel kapcsolatban a legismertebb és művészi színvonalát tekintve legkiemelkedőbb alkotás Jan Matejko nevéhez fűződik.

Az 1868 júniusában éppen harmincadik életévét betöltő Jan Matejko áldozatkészségének közismert hazafias magatartásán kívül családtörténeti ösztönzői is voltak. Az 1863/64-es oroszországi lengyel szabadságharcban ugyanis bátyja, Edmund és öccse, Kazimierz Wilhelm is részt vettek. Edmund e tekintetben „visszaesőnek” számított, ő ugyanis Zygmunt nevű öccsével 1849 májusában Magyarországra szökött, s több tucat egyetemista társával együtt beállt Görgey Ármint őrnagy Árva megyében állomásozó különítményébe. A tizennyolc éves Zygmunt az oroszokkal vívott első összecsapásban halálos sebet kapott Túrócszentmártonnál.

A történelmi múltra érzékeny festő már Zygmunt bátyja emlékezte révén is különös figyelmet tanúsíthatott Magyarország iránt, ahol többször megfordult. Mint a kitűnő történész, művészettörténész, polonista Petneki Áron „*Oh az ecset nagy szó-*

nok!” *Jan Matejko és a magyarok* című közelmúltban megjelent könyvéből megtudjuk, történelem iránti érdeklődését legidősebb bátyja, Franciszek Ksawery Edward, az egyetemi könyvtár segédkönyvtárosa, majd igazgatója mélyítette el, aki öccsét célirányos olvasmányokkal, képekkel, metszetekkel ösztönözte a lengyel múlt megjelentésére. Az ennek magyarországi hatását ismertető, gazdagon illusztrált albumot, Petneki Áron munkáját a Rézbong kiadó jelentette meg a Felczak könyvek 5. köteteként Bieder Anikó és Gelsei Balázs mintaszerű gondozásában.

A *Czas* újságírója 1868 júniusában Matejko addigi legjelentősebb alkotásának a szomorú sorsú szerelmespár találkozását meglevenítő képét találja, holott már két évvel azelőtt elkészült az a monumentális festmény – *Rejtan – Lengyelország bukása* –, amely a szerző nevét nemzetközileg ismertté tette.

Ez utóbbi festmény azt a jelenetet ábrázolja, amikor a nowogródeki vajdaság egyik delegáltja, Tadeusz Rejtan (Reytan) az 1773 tavaszán összeült szejmen meg akarja akadályozni, hogy a követek elhagyják az üléstermet, s ezzel lehetővé váljék a lengyel–litván állam (első, részleges) felosztásának ratifikálása. (Ha ugyanis a követek a szejm üléstermében maradnak, a felosztás jóváhagyását a liberum vetóval meg lehetett volna akadályozni.) Az ingét mellén széttépve magát a kijárat küszöbére vető követ eszelősen néz a honvesztésre készülő zavart küldöttekre, az „öncsonkítás” dokumentumát aláírni kész, egyenként megnevezhető (megvesztegetett) lengyel méltóságokra, köztük a királyra is.

A képet visszatetszéssel fogadta a lengyel közvélemény. A rejtett üzenetekre egyébként fogékony költőóriás, Cyprian Kamil Norwid a művet flamand kocsmai jelenet-hoz hasonlította, míg a közismert író, Jókai Mór nagy tisztelője, Józef Ignacy Kraszewski azt nyilatkozta a festmény láttán, hogy „Gyönyörű kép, de gonosztett. Az anya holttestét nem illik felpozni.”

A képet II. Sándor cár is láthatta, mivel az a párizsi világkiállításon aranyérmert nyert. Igaz, a franciák semmit sem értettek mondanivalójából, s Rejtanban csak egy részeg lengyel alakot láttak. A festmény Bécsben egyöntetű sikert aratott, a legnagyobb elismeréssel szóltak róla. Petneki Áron idézi a Neue Pressében megjelent dicsérő sorokat: „A kép oly mértékben kitűnik szellemdús kompozíciójával és briliáns technikájával, hogy az egész bécsi komité (...) e kép megpillantásakor az örömteli elképedéstől alig tudott magához térni.” Az elismerés megkoronázásaként Ferenc József negyvenezer frankért megvásárolta a művet, amelyet, mielőtt a császári gyűjteményekbe került volna, Budapesten is bemutattak. Itteni lelkes fogadtatása nyitotta meg a festő magyarországi diadalútját.

Matejko budapesti sikersorozatának legkiemelkedőbb darabja a *Báthory István Pszkov alatt*, amelyet 1872-ben láthatott a nagyközönség a Magyar Tudományos Akadémia képtárában. A művészetpolitikus és festő Keleti Gusztáv, aki kijárta, hogy a képet Magyarországon bemutassák, a nagy visszhangot kiváltó eseményre így emlékezett vissza: „A közönség özönlött a múcsarnokba; s a látogatók tömegében igen sokan voltak, a kik nem érték be a néma bámulással, hanem egyszerre csak azon veték észre magokat, hogy a kiállított festmény műbecséről egyszerre élénk szóvitába

Szent Hedvig

Nagy Lajos

keveredtek, mintha csak a zöld asztal körül a választási törvényjavaslat vagy a virilisták ügye volna napirenden.” Petneki Áron kiemeli, hogy e festmény már témájánál fogva is a nemzeti dicsőségről beszél, s nem a nemzeti bűnököt ostorozza, ami új korszak kezdetét jelenti Matejko művészetében. Miután a lengyel köznemesség királlyá választotta az erdélyi fejedelmet, Báthorynak arra is esküt kellett tennie, hogy a Rettegetes (IV.) Iván orosz cár által a Nemesi Köztársaságtól elhódított Baltikumot visszaszerzi. Fogadalmának három győztes hadjárattal tett eleget. A siker megkoronázását jelentette az ostromzár alá vett Pszkov alatt az orosz békekövetség fogadása, majd a Jam Zapolskinál megkötött fegyverszünet, amelynek értelmében a XVI. században elveszített keleti területek visszakerültek a lengyel–litván államhoz. A festményt II. Sándor cár is látta, s állítólag csendesen megjegyezte: „E képet csak lengyel festhette.” A festmény beépült a magyar köztudatba, amit Petneki Áron Mikszáth Kálmántól vett idézetekkel is illusztrál. Pongrátz grófot az író a *Beszterce ostromában* így jellemzi: „Szemlátomást gömbölyödött az arca, majdnem olyan pufók lett, mint Báthory Istváné a Matejko képén.”

Természetesen felmerült a javaslat, hogy a képet vásárolja meg a magyar állam. Matejko állítólag 50.000 forintot kért volna érte. A magyar kormány műtárgyvásárlásra fordított évi keretösszegének ez a tízszerese volt. A festményt végül Jan Tyszkiewicz gróf vette meg. Főalakja – igaz, szoborként – Magyarországon maradt. A Báthory István születésének négy századik évfordulóján felállítandó emlékmű elkészítésére Pásztor János kapott megbízást, aki a talapzatot tervező Lechner Jenő tanácsára Matejko festményének főalakját formálta szoborrá. Huszonegy évet kellett várni a szobor felállítására, amelyre 1958 májusában – mondhatni – titokban került sor. Ez kapcsolatban volt azzal, hogy az addig a Nagy Imre per miatt Magyarországra látogatni vonakodó Władysław Gomułka, a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkára – eleget tett Kádár meghívásának, mivel az megígérte, hogy politikai pert elnapolják. Gomułka így prágai–szófiai útjába beiktatott egy több napig tartó budapesti megállót. A programegyeztetés során vetődött fel, hogy a lengyel küldöttség megkoszorúzná Báthory István szobrát. Ehhez azonban a Hungária Körút és a Thököly út sarkán álló kis téren előbb fel kellett azt állítani.

Jan Matejko további híres nagyméretű festményeit, a *Lublina uniót* 1873-ban, a *Grunwaldi csatát* 1879-ben mutatták be Budapesten. A tatárok által is támogatott lengyel–litván hadak a középkor egyik legnagyobb csatájában a Német Lovagrend fölött 1410. július közepén aratott győzelmét jelképező képet a Vigadó kistermében tekinthették meg a lelkes érdeklődők. A festmény szinte az egész falat betöltötte. Amikor Csáky Albert kultuszminiszter 1894 májusában benyújtotta az új, tágas Műcsarnok felépítésére vonatkozó törvényjavaslatát, a *Grunwaldi csata* elhelyezésével kapcsolatos gondokra is hivatkozott. Ilyen jellegű nehézségek Matejko *Várnai csata* című festményének felfüggesztésével kapcsolatban az 1880-as budapesti műcsarnok tárlaton nem merültek fel a kép kis mérete miatt. Igaz, a magyar kormány csak úgy tudta megvásárolni a Nemzeti Múzeum Képtára számára, hogy „a híres lengyel művész a kép árát tetemesen leszállította.”

A *Várnai csatán* kívül még egy Matejko-festmény került magyar tulajdonba, mégpedig az 1868 júniusában Krakóban – a már idézett – jótékonyági akció keretében bemutatott *Zsigmond Ágos és Barbara Radziwilt találkozása Vlnában*. A kép, a történetét kutató Petneki Áron ismertetése szerint „már 1887-től, de 1894-től biztosan szabolcsi Polyák Béla országgyűlési képviselő és neje, szül. Eichler Klára birtokában volt” (...) „a házaspár halála után leányuk, Polyák Margit, és annak férje, Schön Ernő tábornok örökölte.” Ők adták el 1929-ben a Varsói Nemzeti Múzeumnak.

Jan Matejko tekintélyének beszédes bizonyossága, hogy Ferenc József osztrák császár és magyar király 1881-es galíciai körútja során a „nagy lengyel festőt” is meglátogatta műtermében. Mivel Jan mester csak lengyelül tudott, tolmács útján társalogtak egymással. A jelenetet Matejko kortársa, Juliusz Kossak örökítette meg, akinek egyébként két bátyja – Leon és Wojciech – szintén részt vett a magyar szabadságharcban. A császár nem véletlenül örvendett nagy népszerűségnek a részleges autonómiát kapott Galíciában, amelyet a világban szétszóródott lengyelek Piemontjuknak tartottak, ahonnan kiindulva a felosztott országot helyre lehet állítani.

1889-ben bécsi kiállítása után láthatta a budapesti nagyközönség a *Kościuszko a raclawicei csata után* című képet. A festmény egyik központi alakja maga Tadeusz Kościuszko, a Magyarországon is közzismert szabadsághős, aki csákóját leemelve köszönti a festmény másik központi alakját, a paraszt-szukumányban álló és sapkát tartó jobb kezével az elfoglalt orosz ágyú csövének támaszkodó jobbágyot, Bartosz Głowackit. A csata kimenetelét ugyanis az orosz ágyúüteget sikeresen megrohamozó parasztok kaszás rohama döntötte el a lengyelek javára. Azok, akik nem ismerték a vázsonra vitt történet hátterét, a festmény kompozíciós hibájának tartották e kettőséget. Pedig ezzel Matejko azt akarta kifejezni, hogy a némileg árnyékban hagyott nemesség mellé emelkedik az új, modern nemzetformáló erő: a köznép. Csak annak megnyerésével lehet az országot helyreállítani. Matejko ezzel a festménnyel mintha már az 1794 áprilisában kivívott diadal századik évfordulójának megünneplésére készült volna. (Ezt azonban nem érte meg: 1893. november 1-jén meghalt.)

A csata centenáriuma Jan Styka és Wojciech Kossak vezetésével – a lembergi városi tanács megbízásából – művészcsoport festette meg 114x15 méteres váznon a *Raclawicei csatakörképet*, amelyet 1896-ban Budapesten is bemutattak. Ekkor született meg az erdélyi (Bem–Petőfi, nagyszebeni) csatakörkép megfestésének gondolata is, amelynek egyik megvalósítója Jan Styka, a másik Vágó Pál lett.

Matejko legközismertebb munkája a lengyel királyok és fejedelmek 44 képből álló portrészorozata, amelynek egyes darabjai – Nagy Lajos, Hedvig, I. (lengyel sorszármazás szerint: III. Várnai) Ulászló és Báthory István – fametszetek formájában Magyarországon sem voltak ismeretlenek. Matejko képeinek népszerűsítésében a Vársárnapi Újság meghatározó szerepet játszott.

Petneki Áron kitér annak a kérdésnek a megválaszolására is, hogy a magyar művészek közül kire, milyen mértékben hatott Matejko festészete: „Székely Bertalan *V. László és Czillei* című képén (1870), amelyen a csábos táncosnőkre figyelő király és az agyafúrt Czillei (kihasználva a király izgatott kéjvágyát, éppen Hunyadi halálos

ítéletét írta alá), a puhány és gonosz mellé odafestette az udvari bolond alakját mint az ország sorsán gondolkodó figurát, ugyanúgy, ahogy Matejko első sikeres képén (1862) Öreg Zsigmond udvari bolondja, *Starycyk* (aki egyébként a festő saját arcvonásait viseli!) tépelődik Szmolenszk elfoglalása miatt, mialatt Bona királyné és udvaroncai mulatnak. Benczúr Gyula *Budavár visszavétele* című nagyméretű vásznan jól megfigyelhetők azok az átvételek, amelyeknek előképe Matejko *Sobieski János bécsi győzelmét megörökítő festménye*.”

Keleti Károly, aki a személyes ismeretség okán is elkötelezett híve és magyarországi népszerűsítője volt Matejkónak, találóan jellemezte a művészt, nem leplezve kritikai észrevételeit sem: „Stylje nem áll kellő arányban a maga elé tűzött nagyszabású feladatokkal: festményeiben hiányzik a szín és fény játszi lebegése, tágkörű concepcióinak technikai megalakítása szélesebb, színáramlatának medre mélyebb lehetne: de minden alakjában egyént ad, minden arcza lelket tükröz és érdeket kelt, együtt véve pedig a kor szellemét hivebben és oly megragadó valódisággal tükrözik, hogy alig nevezhetnénk élő festőt, kit a »történelmi« elnevezés e részben méltóbban megilletne. Mint a saját történelmének ihletett illustratora páratlanul áll nem kis számú tehetséges társai között: a boldogabb mult fényes emlékeinek Lengyelországban jelenleg ékesebben szóló, avatottabb és szerencsésebb ápolója nincs, mint Matejko...”

Olyannyira hatásos védelmezője volt a lengyel történelemnek, hogy az 1885-ben Budapesten is bemutatott *A poroszok 1525. április 10-ikén hódolatot esküsznek I. Zsigmond lengyel királynak* című festményéért a berlini biennálén nyert aranyérmét. I. Vilmos császár nem volt hajlandó átadni Matejkónak, mivel a kép a lengyelek előtt behódoló ösét, Albrecht von Hohenzollernt, a Német Lovagrend nagymesterét jelenítette meg. Hitler külön kommandóval kerestette a *Grunwaldi csata* című festményt, hogy megsemmisítse. Hozzájuk képest II. Sándor cár emberi módon viszonyult a Rejtan és Báthory alakját életre keltő vásznakhoz. A kultúra síkján Matejko festményeivel hasonló módon képviselte a felosztott lengyel nemzetet a nagyvilágban, mint Fryderyk Chopin a zenében, Adam Mickiewicz az irodalomban.

Az 1892-es müncheni tárlat ismertetése kapcsán Lyka Károly – művészettörténész, kezdetben maga is festő – mint „régidőkből ránk maradt romról” beszélt róla, aki már képtelen hatni. Matejko utóéletének elemzése ezt mintha nem igazolná, noha ma is vannak Lengyelországban olyan műtésztek, akik festményeit raktárak láthatatlan mélyén szeretnék elhelyezni. Ez részükről aligha volna kivitelezhető, mivel Matejko változatlanul a legismertebb festő hazájában. Történelmi tablói és portréi az általános és középiskolák minden osztályának, folyosójának falát díszítik: szembesítő képes krónikái a lengyel históriának. Naponta százak vonulnak el lélekben megerősödve a Varsói Nemzeti Múzeumban és Királyi Várban, a krakkói Wawelben, Nemzeti Múzeumban és a Posztócsarnok Galériájában, a katowicei Sziléziai Múzeumban, a lódzi Művészeti Múzeumban kiállított művei előtt.

Befejező rész következik.